

Pik Katalin

Kik a hajléktalanok, és mit tehetünk értük?*

Definíciós problémák

A hajléktalanság – egyebek közt – szociológiailag is igen érdekes kérdés. Bármiféle kutatás ezen a területen már a kiinduláskor nagy módszertani kihívást jelent. Ugyanazokat a módszertani problémákat veti fel – talán kissé élesebben –, mint amelyekkel például a cigányság vagy a nehezen nevelhető gyerekek vizsgálatánál találkozunk. A „kik is tartoznak ide” kérdése az első kutatási probléma. A következő fogas kérdés: hol találjuk meg őket. A további kérdések sem egyszerűek: mit tudhatunk meg arról a népességről, amely a sokszor élethetetlennek látszó élethelyzeteket valahogyan túlélő egyedekből áll? Mit érnek itt a szociológia „kemény” módszerei? (Inkább a „Kemény” módszerek állnak közel az ilyen típusú megközelítésekhez, azaz a Kemény István iskolájából induló, a pszichológiai interjútechnikákból sokat átvevő látgy, interjúzás módszerek.) Ez lenne tehát a kiindulás bármiféle, a hajléktalan populációt megcélzó kutatásban.

E viszonylag rövid ideje felszínen lévő jelenség, a hajléktalanság kapcsán még nem alakult ki a törvénykezési, szociálpolitikai megoldási módszerek olyasfajta – akár pártokhoz, irányzatokhoz kötött – tarkább rendszere, mint például a szegénységgel vagy a munkanélküliséggel kapcsolatos területeken. (A szociális törvénykezésre ki fogok térni a maga helyén.) Kik is tehát a hajléktalanok? Milyen definíciós kísérletekkel találkozunk?

A kutatók, szociálpolitikusok és szociális munkások körében nincs valódi konszenzus azzal kapcsolatban, hogy kit tekintenek hajléktalannak. Az adott, elfogadott definíciónak pedig komoly következményei vannak mind a csoportba tartozók számának meghatározásakor, mind a helyi vagy a nagyobb régiókat érintő politikai döntések meghozatalakor. Ha átnézzük a szakirodalmat, azt látjuk, hogy a kategória minden elképzelhető módon szűkítve és tágítva is megjelenik: a csupán fedél nélkül lévőkötől a lakhatási nehézségekkel küszködőkön keresztül az átmeneti, „hostel” jellegű intézmények lakóiig mindenféle megközelítéssel találkozhatunk.

* Pik Katalin: „A hajléktalanságról” c. kandidátusi értekezés alapján.

Sok esetben persze a „hajlék” meghatározása is nehézségekbe ütközik. Kérdés, hogy mit értünk hajlékon: vajon pusztán fedelet a fejünk felett, egy helyet, ahol akkor sem kell a kihűléses haláltól félnünk, ha a külső hőmérséklet tartósan tíz fok alatt van? Biztonságot is? Vagy ennél többet? Esetleg kevesebbet? Angolul *homeless* a hajléktalan, azaz olyan valaki, akinek nincs otthona. Németül azonban *Obdachlos*, azaz olyan valaki, akinek nincs fedél a feje felett. Ha a hajlék fogalmát az „otthon” fogalmával bővítjük, még nagyobb definíciós zűrzavart állítunk elő. Hiszen az otthon nem pusztán fedél a fejünk fölött, ennél biztosan több. Benne foglaltatik az a társas mező is, ahova vissza lehet vonulni, egyedül vagy azokkal, akiket ide beengedünk.

Magyarországon a hajléktalan kifejezés terjedt el. Maga a kifejezés nem új, a háború előtti szociálpolitikai, szociális munkával foglalkozó írásokban is megtalálhatjuk, például Schuler Dezsőnél (Schuler, 1939). A „felújítás” feltehetőleg Győri Péternek, a téma egyik első kutatójának köszönhető (Győri, 1990). Bár Utasi Ágnes már 1987-ben használta a „hajléktalan” kifejezést (Utasi, 1987). Korábban inkább a „csövesek” kifejezést használták a bolyongó, magukat itt-ott meghúzó emberekre. (A – főként ifjúsági – szubkultúra csellengő gyerekeitől származó kifejezés eredetét nem találtam, a szó a szociográfus-újságíró Kőbányai János írásaiban tűnt fel először a „szakadt” gyerekek kapcsán.)

Vegyünk szemügyre néhány meghatározási kísérletet!

Egy angol jelentés (Shelter, 1972) a hajléktalanok alábbi definícióját adja (azaz az angol *homeless* szót határozza meg): „...a szó valódi értelmében azok az emberek, akik olyan rossz körülmények között élnek, hogy számukra nem lehetséges civilizált családi élet.” Tehát ebben a meghatározásban az *otthon* a társas emberi együttlét színhelye. Aki ettől lakáskörülményei miatt megfosztatik: *homeless*. Aki arra kényszerül, hogy egy panzióban, ágybérletben vagy hasonlóan éljen, folyamodhat mindazokért a szolgáltatásokért és járandóságokért, amelyekhez egy *homeless* embernek joga van.

Természetesen más meghatározások is fellelhetők: vannak szerzők, akik szerint az tekinthető hajléktalannak, akinek nincs állandó lakhelye („with no fixed abode” – Lamb, 1984; „without a settled way of living” – Baasler, 1983).

Az Egyesült Államokban a Department of Environment egy kutatási tervben (DOE, 1981) a következő pontokat használva definiálta a hajléktalanokat.

Ide tartoznak azok,

1. akiknek jelenleg nincs megfelelő fedél a fejük felett („without adequate shelter now”),

2. akik egy hónapon belül elveszíthetik a fedelet a fejük fölül,

3. akiknek bizonytalan a bérleményben való lakhatás, és arra kényszerülnek, hogy záros határidőn belül másikat keressenek. A kliens ezt a helyzetet sürgető lakáskeresésnek éli meg (például ide sorolják azokat, akik bármifajta intézményből távozni kényszerülnek; azokat, akik akár barátoknál, akár rokonoknál zsúfoltan laknak, az illegális beköltözőket),

4. akik romos épületekben vagy egyéb elhagyott helyeken húzzák meg

magukat; akik olcsó szállodákban, panziókban vagy átmeneti szállásokon laknak.

Ebben a meghatározásban, bármennyire mindenre kiterjedőnek tűnik is, nincs meghatározva, mit is értünk „megfelelő” fedélnek, mit értünk azon, hogy az ügyfél sürgetőnek érzi a helyzetét stb.

Teljesen más megközelítést alkalmaznak azok a definíciók, amelyekben az ellátórendszer felől próbálják meg meghatározni a hajléktalanság fogalmát, mint például J. Greve, aki szerint az a hajléktalan, aki a hajléktalanokat ellátó rendszer bármely szintjén mint a szolgáltatást igénybe venni óhajtó megjelenik (J. Greve, 1964). De mit kezd ez a definíció azokkal, akik „nyilvánvalóan” hajléktalanok, ám nem veszik igénybe a szociális ellátás egyik intézményét sem?

Austinben 1984-ben egy vizsgálat során nagyon egyszerű módszert alkalmaztak a kutatók: megjelenésük alapján definiálták azokat a hajléktalanokat, akikkel interjú vizsgálatot végeztek (D. J. Baumann et al., 1986). Természetesen szembe kellett nézniük azzal a – biztosan kevésbé elhanyagolható – gonddal, hogy a látszat sokszor csal, ám feltehető, hogy a terepét jól ismerő szociológus képes ezt a hibát is minimalizálni. Erre az ügyes szociológusi trükkre ellátórendszert felépíteni természetesen nagy hiba lenne, bár a helyi önkormányzatok sok munkatársa él az egyszerű szemrevételezés módszerével (nem beszélve a tanítók szegregációs készségeiről, akik sokak szerint a legjobb gyakorlati szakemberek abban, hogy néhány pillanat alatt eldöntsék egy-egy gyerek réteghovatartozását).

Mivel nincs igazán olyan definíció, amely általánosan elfogadottnak tekinthető, egyre nagyobb kényszert éreztek a témakör kutatói a kvantifikálásra, azaz különféle módszerekkel megkísérelték megszámlolni az általuk hajléktalanoknak tekintett embereket. Nem volt persze mindig világos, kiket is számlolnak, de igen látványos táblázatokat közölhettek, és ha már sok szám van együtt, a szociológia és a matematikai statisztika összes módszere bevethető volt a publikációs és citációs index növelése céljából. Szinte rituális ez a módszer a tudományban. Adott egy igen összetett probléma, ismeretlen annak a populációnak a nagysága, amelyet érint, de a kutatók tudják, hogy ha számokkal támasztják alá érvelésüket, akármilyen javaslatot tehetnek. A hajléktalan populáció igazán ideális az ilyesfajta rituálék számára, hiszen nemcsak azért nehéz összeszámlolni a tagjait, mert nincs megfelelő definíció, hanem a dolog természetéből következően is, hiszen éppen az állandó lakóhely és a bejelentett lakcím hiányzik, amelyek alapján egy jó mintát készítve dolgozni lehetne a szakma elfogadott szabályai szerint. Minden egyes kutatás megkérdőjelezhető a mintaválasztás miatt, mindig jöhet egy újabb kutató azzal, hogy tanult kollégája hibáit kijavítva egy igazán alapos, érvényes vizsgálatot végezzen, csak a pénzt tessék kifizetni rá.

A megrendelő – a társadalom – persze szeretné tudni, hány hajléktalan van és miért, mennyi pénzt kell a köznek erre a problémára költenie, továbbá hogy milyen várható eredménnyel kecsegtet a beavatkozás. A szociálpolitikusnak tudnia kell, hogy családos, fiatal, öreg, munkaképes vagy rokkant embereknek kell-e ellátórendszert szervezni, valamint azt is, hogy vajon ezeket igénybe akarják-e venni azok, akik számára kitalálták. A megszámlálás

a dilemmákra adott egyik válasz. A számok általában azt mutatják, hogy a probléma jelentős, ám azt is hangsúlyozzák a kutatók, hogy milyen nehéz a helyzetük, hiszen megfoghatatlan, mobil emberekről kellene képet adniuk, akik sokszor nem mondanak igazat, amikor a jó szándékú kutatók mikrofonvégre kapják őket. Ezért egyetértünk azzal a szerzővel, aki ugyancsak nem csodálkozik azon, hogy a hajléktalansággal foglalkozó tanulmányok kevésbé tudományosak, mint a tisztán laboratóriumi vizsgálat alapján készült munkák. (J. Blau, 1992, 21.)

A magyar hajléktalan, csavargó, csöves emberekről először Utasi Ágnes már említett műve ad elemzést, ahol a lakás nélkül maradók többféle rétegét állítja elének a kutató (Utasi Á., uo.). A definíció kérdésével kapcsolatban: itt leginkább talán a DOE által adott többpontos definíció lehetne az alap. Ugyancsak a széles spektrumot átfogó, többpontos definíciót használja Győri Péter. A lakásszociológus szerző a szociális gyakorlat alapján definiál: effektív hajléktalanoknak azokat tekinti, akik „semmilyen biztos, biztonságos, viszonylag stabil lakhatási megoldással nem rendelkeznek” (Győri P., 1990, 430.). Az effektív hajléktalanok mellett megkülönbözteti a hajléktalanság veszélyében élőket, akikből bármikor valódi hajléktalan lehet. A népszámlálási adatokat használva a valódi hajléktalanok mellett a hajléktalanság veszélyzónájában élőkre is figyelmet fordít. A statisztika „margójáról” nagyon szellemes módon gyűjtögeti össze a lakásnak csak több-kevesebb jóindulattal nevezhető „lakhatásokat”, a be nem jelentett címmel élőket, albérlőket. Mindazokat a statisztikailag megfogható helyeket, helyzeteket, ahol az emberek lakhatása természetesen sem nem biztos, sem nem biztonságos.

A már idézett DOE definícióval kapcsolatban felmerült az a kritika, hogy mit nevezünk megfelelő lakásnak. Győri meghatározásával kapcsolatban feltehetnénk ugyanezeket a kérdéseket. Mi is a biztos, és mi is a biztonságos? Lehet, hogy valaki egy szufniban lakik, amelyet biztonságosabbnak tekint, mint az állandó bejelentett lakását, ahol esetleg olyan komoly bántalmazásnak volt kitéve, hogy célszerűbbnek látta a kisebbik rosszat választani, éppen a biztonság szempontjából.

Hányan vannak?

Kísérletek a hajléktalanok számának meghatározására

Bár nem kis problémát jelent a definíció, az előzőkből következően a hajléktalanok számának meghatározása sem kevésbé problematikus. Ennek ellenére megkíséreljük összefoglalni ezt a problémát.

Amikor az Egyesült Államokban a hajléktalanság politikai kérdéssé vált, mind a törvényhozás, mind az újságírók számokat kezdtek követelni. A népszámlálási adatokért felelős *Census Bureau* nem teljesíthette kérésüket, mivel adatbázisuk a „lakóegységeken” (*dwelling units*) alapult. A népszámlálási hivatal soha nem gondolt arra, hogy felkerestesse számlálóbiztosaival az elhagyott gyárépületeket, használaton kívüli járműveket, parkokat, földalatti állomásokat stb. A hivatal az 1980-as évek elején fellobbanó érdeklődés ellenére sem tett nagy erőfeszítéseket a hajléktalanok számának pontos meg-

határozására, még az 1990-es népszámlálás során sem. Ekkor tettek ugyan kísérletet a hajléktalanok összeírására, de utalva az előző pontban tárgyalt definíciós gondokra, ez a kísérlet csak kísérlet maradt. A menhely-típusú szállásokat igénybe vevő embereket összeírták ugyan, de azt a körülbelül ugyanakkora létszámú embert jelentő tömeget, amely a szabadban, elhagyott épületekben és hasonló, általánosan ismert helyeken csövezett, csak félvállról kezelték ebben a népszámlálásban. Éjszaka 2 és 4 óra között megszámlálták a hajléktalanok által közismerten használt helyeken felbukkanó embereket, de nem tudták meg róluk, hogy valóban hajléktalanok-e. Általános tapasztalat, hogy ha egy kutatás során felteszik a hasonló körülmények között felbukkanó embereknek a kérdést, a válaszadóknak körülbelül a fele azt állítja, hogy van lakása. (Christopher Jencks, 1994a, 20.)

Mivel mindenki számokat akart hallani, a hivatalos statisztikák azonban nem produkálták ezeket a számokat, csak becsült értékeket kaphattak az újságírók és a törvényhozók. A becsült számokat a kérdéssel különböző minőségben foglalkozó, különböző definíciókat használó, különböző felkészültségű emberektől kapták meg az adatokra éhesek. Nagy port vert fel még a jelenség feltűntekor Mitch Snyder becslése, aki az 1970-es évek végén egymillióra becsülte az amerikai hajléktalanok számát. 1982-ben megjelent könyvében két-hárommillióra becsülte ugyanezt a számot (Mary Ellen Hombs, Mitch Snyder, 1982). Az általuk becsült szám általánosan elfogadott megközelítő érték lett, mindenki ezt idézte, amikor – politikai vérmérsékletétől függően – több, jobb vagy kevesebb, szigorúbb ellátást követelt.

1984-ben szánta rá magát a politika, azaz a *Department of Housing and Urban Development (HUD)*, hogy egy országos felmérést készítsen az amerikai hajléktalanok számáról. Ők azoknak az ügynökségeknek az adatait használták, amelyek a hajléktalanellátás során közvetlen kapcsolatba kerültek az emberekkel, és az általánosan idézett Snyder-féle számnál lényegesen kisebb értéket kaptak: 250 ezer és 350 ezer között volt eme vizsgálat szerint a hajléktalanok száma Amerikában 1984-ben. (HUD jelentés, 1984.) A két szám annyira eltért egymástól, hogy sokakban felmerült a gondolat, vajon nem a szociális célú kiadásokat megnyirbálni akaró Reagan-adminisztráció szándékos torzításáról van-e szó. Hogy 10 ezer lakosra 11 vagy 120 hajléktalan jut-e, egyetlen szociálpolitikusnak sem lehet mindegy. Amikor megkérdezték Mitch Snydert, mi a véleménye e jelentős eltérésről, a következőt nyilatkozta:

„Mindenkinek azt mondta, számokat akarunk... Leültünk a telefonhoz, beszéltünk egy csomó emberrel, és azt mondtuk: Oké, itt vannak a számok. Ezeknek nincs értelme, nincs értéke.” (Idézi: Christopher Jencks, uo.) Ennek ellenére Snyder ostobaságnak tartotta a HUD jelentést, és annak politikai oldalát hangsúlyozta. Mindkét oldal a maga igazáért állt ki. Snydernek abban igaza volt, hogy a politikában a nagy számok azok, amelyek súllyal szerepelnek a döntéshozásban, és ez még akkor is így van, ha valóban nem hárommillió ember van fedél nélkül az Egyesült Államokban. Bár a HUD által végzett vizsgálat alaposabbnak tűnik a Snyder-félénél, alapjában véve mindkettő csak becslésnek tekinthető.

Peter Rossi 1985-ben, Chicagóban végzett egy empirikus vizsgálatot,

melynek eredményeit extrapolálva a HUD számadataihoz hasonló mértékű hajléktalan populációval számolhatunk az USA-ban. (Rossi, 1989.) Mivel úgy tűnik, hogy alapvetően fontos módszertani munkáról van szó, érdemes kissé bővebben kitérni rá.

Rossi két részre osztotta a kutatást: az egyikben a menhely-típusú éjszakai szállásokon mérte fel az ott éjszakázók számát, a másikban pedig az utcán, nyilvános helyeken és más olyan helyeken kereste meg a hajléktalanokat, ahol egyáltalán szóba jöhettek. Természetesen egyszerűbb volt annak a populációnak a számbavétele, amely az éjszakai szállásokon kapott ágyat. Az „utcai hajléktalanok” feméréséhez Rossi munkatársai számlálókörzetenként térképezték fel a várost, és az egyes területeken található embereket kérdezték meg. A felmérésben az „utcai hajléktalanokat” éjjel 1 és hajnali 6 óra között keresték meg, amikor csekély volt annak a valószínűsége, hogy a lakhatással rendelkezők az utcán vannak. A kérdezőbiztosok a hajléktalanok által köztudottan nagyobb számban látogatott helyekre koncentráltak, hiszen egy-egy városban nem azonos valószínűséggel használnak minden helyet a csövezők. Így sokkal hatékonyabb lett a munka. Mindezek figyelembevételével csökkenthetővé váltak a költségek, bár így is túllépték kereteiket, és ezért a tervezett három összeírásból csak kettőt végeztek el. Az eredeti három lekérdezés azért volt indokolt, mert az évszakok változásával erősen változik a hajléktalanság megjelenése a nagyvárosokban. Végül, egy őszi és egy téli surveyt csináltak meg (szeptember 22. és október 4., ill. február 22. és március 7. között).

Rossi kihagyta mintájából a hajléktalanság veszélyzónájában élőket, mert az ilyen mértékű kiterjesztés költségkihatásait nem bírta volna el a kutatás. Az általa „*hidden homeless*”-ként megnevezett rejtőzködő hajléktalanok, akiket a leggondosabb kutatás sem tudott megtalálni – szükségszerűen –, ugyancsak kimaradtak a felmérésből. Rossi nagyon gyakorlatiasan közelíti meg a hajléktalan populációval kapcsolatos módszertani buktatókat. Az a véleménye, hogy *lehet ezt a népességet szociológiailag tanulmányozni, csak igen drága*. Drága, mint ahogyan az minden ritkán előforduló ember vagy család esetében. Ugyanis, ha egyszerű véletlen mintát szeretnénk létrehozni egyes településeken vagy településrészekben, 70–500 emberrel kell ahhoz találkozunk, hogy egyről kiderüljön, valóban hajléktalan. Hogy hatékonyabban működjünk, a hajléktalanok esetében azokat a helyeket kell megtalálnunk, ahol ez a népesség gyakrabban előfordul. Csak kérdésekkel tisztázhatjuk, hogy valaki hajléktalan-e, mert a külsejük félrevezető lehet.

Eredményeik szerint a hajléktalanok száma Chicagóban 1600 és 3000 között volt, a legvalószínűbb szám 2300. Éjszakánként átlagosan 2020 és 2722 a számuk, egy évben 6962 és 44 624 között becsülhető azon embereknek a száma, akik egyáltalán hajléktalanok voltak valamikor. A számok fele-fele arányban jelentik a menedékhelyen alvókat és az azon kívül éjszakázókat. Mivel Chicagónak körülbelül 3 millió lakosa van, ez a szám a népesség 0,1%-át jelenti. Ez az arány körülbelül azonos a HUD által becsült országos aránnyal, ám a torzítás egy ekkora országban meglehetősen sok embert jelent, és sokan kimaradhattak a becslés alapján, mert a vizsgálat –

mint Rossi is beismerte – nem tudott mit kezdeni például a rejtőzködő hajléktalanokkal.

A rejtőzködés inkább éjszaka lehetséges, ezért Martha Burt 1987-ben a 100 ezer lakosnál népesebb amerikai nagyvárosok reprezentatív mintájában a hajléktalanok által igénybe vett különféle intézményekben nappal előforduló ügyfelektől kérdezte meg, hol töltötte az előző éjszakát (Burt, 1988). Azt találta, hogy az egyedülálló felnőttek közül körülbelül minden harmadik, a gyerekes családok közül pedig a döntő többség – 96% – töltötte az előző éjszakát menhelyen vagy valamilyen szociális intézmény által fenntartott egyéb szálláson. Burt eredményei arra utalnak, hogy 1987 márciusában az USA-ban 325 ezer egyedülálló felnőtt és 65 ezer gyerekes család jelentette a hajléktalan népességet.

Látható, hogy meglehetősen sokféle számadat forog a hajléktalanok számáról az igazán jól felkészült és bő anyagi forrásokkal rendelkező amerikai tudósok extrapolációja alapján.

Legyen egy további adalék az alábbi, 1. táblázat:

1. táblázat

Becsült adatok az 1980-as évek hajléktalan populációjának nagyságáról az USA-ban

Számuk (ezer)	1980. március	1984. január	1987. szept.– 1988. aug.	1990. március
Gyerekek	<1	9	45	36
Felnőtt gyerekekkel	<1	4	22	18
Felnőtt gyerek nélkül	125	203	335	270
Összesen	125	216	402	324
<i>Menhelyen (%)</i>				
gyerekes család	-	96	96	96
felnőtt gyerek nélkül	28	28	34	34

A becsült adatok Christopher Jenckstől származnak (Jencks, uo. 22.). Egyértelműnek látszik a hajléktalanok számának növekedése. Az 1988–1990 közötti csökkenést Jencks az 1988-as HUD felmérés mintavételi hibájának tulajdonítja. Ez a minisztérium a továbbiakban nem végez a menhelyeken vagy az utcákon, közterületeken fellelhető hajléktalanokról felméréseket, az 1990-es népszámlálási adatok az utolsó számok, amelyek az USA teljes területére vonatkozó adatokat szolgáltatnak a hajléktalan populáció nagyságáról. Bár a növekedést senki nem vonja kétségbe, több szerző hangsúlyozza a számadatok viszonylagos megbízhatatlanságát.

A *U. S. General Counting Office (GAO)* 27 tanulmányt összevetve azt találta, hogy a 18/10 000 lakos értéktől a 29/10 000 lakos értékig fordulnak elő becslések a hajléktalanok számára vonatkozóan, és az alkalmazott módszerektől függően a szórás 95/10 000 és 6/10 000 között található. A *GAO* szerint a nagyobb, jobb technikai felkészültséggel végzett vizsgálatok alapján készült becslések általában 40%-kal alacsonyabb előfordulási értékeket produkálnak (Blau, uo., 23.).

Egyetérthetünk tehát abban, hogy a számadatok kapcsán hasznos az óva-

tosság. Magyarországon nem végeztek eddig az amerikai vizsgálatokhoz hasonló survey jellegű vizsgálatot a hajléktalan populációról. Győri Péter már idézett tanulmányában megkísérel közelítő adatokat mondani (Győri, *uo.*, 441.). Az 1980-as népszámlálási adatok alapján országosan 360 615 fő volt, aki nem lakásban élt. Igaz ugyan, hogy az effektív hajléktalanok többségével a számlálóbiztosok nem találkozhattak. A nem lakásban élők nagy részét az intézményben élők tették ki. A hajléktalanság inkább a népszámlálás „egyéb” rovatában szereplőket rejtheti, ahol is „emberi lakóhelyként” gazdasági épülettől kezdve raktárig sokféle zug fordult elő. Ilyen helyeken élt Budapesten 1980-ban 7622 fő, országosan 28 378 fő.

A statisztikai adatok alapján Győri úgy becsült, hogy 1980-ban a hajléktalanság közvetlen veszélyzónájában legalább 200 ezer ember élt Magyarországon, ez a népesség mintegy 2%-a (Győri, *uo.*, 443.). Becslése szerint, mely a szociális szférában dolgozókkal készült interjúk tapasztalatait is magában foglalja, a veszélyzónában élőkkel és a rizikócsoporthoz tartozókkal együtt a hajléktalan ráta Magyarországon elérheti a 30/10 000-es értéket. A tanulmány megjelenésekor az 1990-es év közepének helyzetét írja le, amikor megjelentek már a menhely-típusú szolgáltatások Budapesten és vidéken (ezekről később bővebben lesz szó), összesen 766 férőhelyet kínálva, amelyek természetesen nem álltak üresen.

Utasi 1987-es tanulmánya harminc–hatvanezerre becsülte a lakással nem rendelkező, valahol lakók számát (a „házpótlókban” lakókat; Utasi, *uo.*, 182.)

A magyar utcákon, tereken egyre jobban szembetűnő, sokaknak szemet szűrő, hajléktalan tömeg számáról további becsléseink lehetnek. Ezek még annyira sem pontos becslések, mint az USA-belié, mert nem a kutatási módszerek hibáiból adódnak, hanem a kutatás hiányából. Leginkább a szállongó híreken, valamint a Népjóléti Minisztérium fejkvótáját megigénylő szállások adatainak extrapolálásán alapulnak. Levendel László pontosan fogalmaz: „Nem tudható, hogy az az elterjedt vélemény, miszerint a fővárosban 5 ezer, a vidéki városokban 25 ezer hajléktalannal kell számolni, milyen felmérésre, adatgyűjtésre, feldolgozásra, tapasztalatra hagyatkozik.” (Levendel, 1993, 64.)

A Népjóléti Minisztérium válságtábjá, amely a hajléktalanság kezelésére hivatott politikai intézmény, 1993 januárjában 10 ezer állandó hajléktalanról számolt be, a potenciális hajléktalanok számát pedig ennek két-háromszorosának tekintette. (Levendel, *uo.*, 65.)

A budapesti Menhely Alapítvány irodájában minden jelentkezőről adatlapot vesznek fel. 1994 januárjában több mint tízezer adatlap volt az irodában, ennyi hajléktalan tehát biztosan megfordult itt. (Gurály Zoltán irodavezető személyes közlése.) Mivel az adatlapok feldolgozása egyelőre nem történt meg, nem tudjuk, mennyi a budapesti, mennyi a vidéki „származású” hajléktalan, mivel azonban ez a több mint tízezer ember a fővárosban jelentkezett a legnagyobb hajléktalanokat ellátó irodában, jogosan tételezzük fel, hogy a fővárosi hajléktalanok száma legalább ennyi. Az ebből becsült kétszeres érték azon a feltevésen alapul, mely többek között Rossi idézett könyvéből is származik, hogy az intézményeket igénybe vevő hajléktalanok száma körülbelül a fele az utcán, közterületeken élőkének, megengedve, hogy a

„rejtőzködők” száma teljesen ismeretlen, és így arányuk is az. Bár a fogalmi apparátus közel sem annyira világos, mint Rossinál (a menhelyet igénybe vevők/utcán élők aránya és a kikerülés/bekerülés aránya például nem ismert), hiszen nem egy jól szervezett kutatógárda munkája nyomán végeztük a becslést, megkockáztatható, hogy a tízezer eset egyszerű szorzása nem biztos módon fedi a valóságot.

Oross Jolán és Kocsis B. Mihály a Magyarországon működő menhelyeket járták be, és felmérték az ottani ágyakat igénybe vevő hajléktalanok különböző paramétereit (erről később még lesz szó; Oross, Kocsis, 1994). 45 település 102 menhelyének 516 napos forgalmát dolgozták fel, az 1992. január 1. és 1993. május 31. közötti időszakban. A mintába 29 budapesti és 64 vidéki szállás került be. A szerzők, sajnos, nem ismertetik a mintavétel módját, így nem tudjuk, hogy az adataikban szereplő 8998 lakó vajon az ország összes menhelyén előforduló lakót jelenti-e? Valószínűleg nem, ez azonban nem okozhat nagy hibát, hiszen kevés eset maradhatott ki. Ha durván kilencezres számmal számolunk, az országos becslés tizennyolcezer hajléktalan lehetne, ami kevesebb annál az általánosan elfogadott számnál, amely szerint Budapesten mintegy húszezer hajléktalan lenne.

A különféle adatok alapján az alábbi becsléseket végezhetjük:

1. Gurály-féle becslés (a budapesti tízezres ügyfélforgalom alapján):

országosan 40/10 000,

Budapesten 100/10 000.

2. Oross–Kocsis számadatainak becslése alapján (a 9000 hajléktalanként felmért ember 58%-a Budapesten vett igénybe szálláshelyet):

országosan 18/10 000,

Budapesten 64/10 000 a hajléktalansági ráta.

A valóságos szám feltehetően a két becslés között lehet, de összevetve az amerikai szórás legmagasabbnak tekintett 95/10 000-es rátájával félelmetesen magas ez az arány. Ha az USA-ban dollármilliókat költenek az ellátórendszerre, kutatások és megoldási módok, szakemberek és önkéntesek tízezei dolgoznak a hajléktalanellátásban, a problémát egyelőre kevésbé kielégítően oldva meg, akkor itt nem látjuk túlságosan biztatónak a jövőt a szociális problémák e konglomerátumában.

Mint már említettük, igazán átfogó szociológiai vizsgálat eddig nem történt a hajléktalanokról. Az ellátórendszerben dolgozók azonban tapasztalataik alapján megpróbáltak különböző tipológiákat alkotni, ezek azonban inkább csak „színesítik” írásunkat.

Tipológiai kísérletek

1. A TWIST OLIVÉR ALAPÍTVÁNY TIPOLÓGIÁJA:

Mezei György és munkatársai a menhely első huszonöt lakójáról készítettek egy felmérést, melynek alapján közreadták tipológiájukat. Az 1993-ban írt és eddig nem publikált kézirat (Kocsis, Mezei, 1993) az Alapítvány lakóiról az alábbi képet festi:

A „világcsavargó típus”. Hosszabb időt töltött külföldön, sok a szerencsepróbáló elem az életében.

A „domesztikált”, aki lépcsőházakban alszik, többnyire jó viszonyt tart fenn az igazi lakókkal, gyakran kölcsönös szívességeket tesznek egymásnak.

A „guberátor”, aki nem akar kommunikálni, gyűjtöget; hagyják őt békében.

Az „oltalomkereső”, aki a szabályokat – ténylegesen vagy csak látszólag – hajlandó elfogadni. Vele viszonylag könnyű dolgozni egy menhelyen.

2. LEVENDEL LÁSZLÓ TIPOLÓGIÁJA:

A személyiségvizsgálatokon alapulva közel húsz típust sorol fel könyvében a szerző. Ezek némelyike (a viselkedni tudó, a menekülő, a profi koldus, a munkaszerető, a kiközösített) hasonlít a Mezei-féléhez, de vannak természetesen különbségek a nagyobb minta és az eltérő szemlélet miatt is. (Levendel, 1993.) Főbb típusok:

„Csak Budakeszin hajléktalan.” Gyógyult tbc-s beteg, akit éjjeliőrként alkalmaznak a kórházban.

„Újra és újra hajléktalan.” Kórképe a visszaeső betegéhez hasonlít.

A „lopások miatt hajléktalan”. Még a védett szálláson is összeütközésbe kerül társaival – lop –, el kell mennie.

„Társadalmi lift-jelenség.” Az ötvenes évek mobilitási karrierje, amely alkoholizmushoz és hajléktalansághoz vezetett.

„Családi házat építő hajléktalan.” Ugyancsak a mobilitási problémák miatt megy tönkre a családi élete, mivel az építkezés befejezéséhez ingázik.

A „viselkedni tudó hajléktalan”. Ő az, aki a gondozási folyamatban szívesen együttműködik.

A „tanyatulajdonos hajléktalan”. Családja megelégette az alkoholizálását, Budapestre jött, s itt hajléktalanná vált.

A „menekülő hajléktalan”. Életútja hasonlít Mezei „világcsavargó” típusához.

Az „öreg koldus”, aki nehezen tűri az intézményes gondozást.

A „megvadult részeg”. Főleg az alkoholistákkal foglalkozó intézményekben gyakori típus, de természetesen máshol is fellelhető.

A „kiközösített értelmiségi”. Szerencsés esetben „kigondozható”.

A „közösségre figyelő hajléktalan”, aki menhelyszerű szállásokon népszerű, ismeri a sajtós szabályokat.

3. SAJÁT KÍSÉRLETEM EGY TIPOLÓGIÁRA:

(A hajléktalan ellátás különböző szinterein szociális munkásként eltöltött öt év alatt sok feljegyzésem gyűlt össze. Ezeket összegezve próbálkoztam típusokat leírni.)

A „radikális fiatal”. Fiú és nem magányos, többnyire volt állami gondozott társaival együtt veszi igénybe a fapadosok egymás melletti helyeit. Gyakran van nála zacskó mint legfontosabb örömforrás. Szívesen osztja meg, amije van, ezt megtanulta az intézetben, de semmi egyebet nem tud. Szak-

mája, perspektívája nincs. Szívesen kötődne akárkihez, de nincs hova „ki-gondozni”.

Női megfelelője a már gyakran serdülőként anyává lett kislány, aki egyelőre valamelyik anyás otthonban lakik. Gyerekét nagyon szeretné maga nevelni, hiszen tudja, mit jelent intézetben felnőni. Csak kivételes szerencse esetén jön össze ez a vágyálom.

A „menő”, aki ismeri az egész rendszert, többnyire a gondozókat is. Fialat kollégáknak sok jó tanáccsal szolgál, főként az ügyintézők terén. Általában van mögötte hosszabb börtönmúlt is, emiatt néha jobban alkalmazkodik a menhelyi viszonyokhoz, főként, ha smasszer-típusú az éjszakai ügyeletes. Nem tartozik az AA klubot támogatók körébe. Tudja – ha a menhelyen akar aludni –, hogyan hozhat be italt és mennyit. Többnyire 40 felé jár, legmerészebb álma egy nem túl rossz állapotban lévő nő, akinek a gyereke a lakás másik helyiségében alszik. Ha verekedés van, nem ő az, aki a legtöbbet kapja.

A „szerencsétlen”. Elvált, a lakás és a gyerek az asszonytól maradtak. Meg se látogathatja őket. Alvállalkozók alvállalkozóinál végez ennek megfelelő összegekért munkát, a pénzt nem mindig kapja meg. És persze őt verik meg, fosztják ki. Általában nincs régóta az utcán. Találhat olyan szociális munkást, akivel együttműködik. Talán kikerül egy olcsó albérletbe. Sajnos azonban nem végleg, egy idő múlva újra kliensünk lesz.

„Jobb napokat látott.” Talán mobilnak is mondhatnánk, ő az, aki még ereje teljében jött fel a nagyvárosba, és akkor még viszonylag sokat keresett. Esetleg valamilyen külföldi szerelésen is dolgozott, ha szerencséje van, még nincs szilikózisa vagy „tengizi kórja”. Családjá van vidéken, időnként haza szokott utazni, a nagy ünnepekre mindig. Mivel vannak vidéken kapcsolatai, és ért a mezőgazdasághoz is, „ki lehet gondozni” egy tanyára.

Az „öreg csöves” két alosete. Az egyik, aki még bírja a kukázást vagy az üvegezést, és a másik, aki már nem. Ez az előélet és az egészség valamiféle kombinációjából ered. Ha van olyan elfogadó előszociális otthon, ahol eltűrik az italt, az időnkénti inkontinenciát, ott megmarad. Nem akar szociális otthonba menni. Prognózisát nem szeretném ide írni.

Megoldási kísérletek a hajléktalanság szférájában

A szakemberek sehol nem találták még meg a „bölcsek kövét”, az egyedül üdvöztető megoldást, melynek alkalmazásával megoldódnék a hajléktalanok problémája. A szűkös és nehezen hozzáférhető szakirodalmat átnézve úgy tűnik, hogy három típusba sorolhatók a megoldási javaslatok.

Az első a rövid távú megoldásokban gondolkodik, az azonnali gondokra adható valamilyen válaszokat tárgyalja. A hajléktalan élethelyzetek sokszor kínzó nehézségeit akarja megoldani. A jelenlegi magyar ellátórendszerre többé-kevésbé ez a jellemző. Ezen belül lehetnek természetesen átgondoltabb, jobb programok, képzettebb munkaerő és nagyobb odafigyelés; alapítványi és egyéb pénzek koncentráálásával hatékonyabb, magasabb színvonalú munka; de az aktuális gondok ekkor is gondok maradnak, maga a hajléktalanság

mint jelenség nem szűnik meg a legjobb „válságkezelő” típusú programok hatására sem.

A második típusba tartoznak a hosszabb távot megcélzó javaslatok, ahol a szociálpolitika átgondolt intézkedései nyomán a lakáspolitikai, gazdaságpolitika mint sajtóságos, megoldandó kérdéskört tekinti a hajléktalanságot. Ezek preventív programoknak is tekinthetők, hiszen a jelenség kiterjedését, az újabb hajléktalanná váló generációk létrejöttét próbálják megakadályozni. Szerencsés esetben természetesen nem riválisként lépnek fel az egyes programok az első és második típusú megközelítésekben.

A harmadik típusba sorolom az „alternatív” megoldási módokat, amelyek, szakítva a hagyományos mikro-makro-, eseti szociális munka-, szociálpolitikai szintekkel, más módon közelítenek a kérdéshez. Szerencsés esetben a jó szociális képzést is ebbe a kategóriába sorolnám, mert a leendő szociális szakemberek oktatásában ezt az elemet tartom a legfontosabbnak és a leg-hosszabb távon gyümölcsözőnek.

A gyakori válaszok közül az azonnali, rövid távú megoldások azok, amelyek először felmerülnek és felmerültek a hajléktalan emberek láttán. Vannak azonban olyan kísérletek, melyek csak hosszabb távon hoznak megoldást, elkülönítem ezektől az alternatív típusú, helyi sajátosságokhoz simuló kísérleteket.

1. Az azonnali, rövid távú megoldások

„A lakáskérdés megoldását ne vegyük le az illetékesek válláról azzal, hogy itt hajléktalan szállókat csinálunk”, mondta Győri Péter egy szociális munkás hallgatónak tartott előadásában az ELTE-n, 1992-ben. Ezzel teljes mértékben egyetértek, hiszen a legkézenfekvőbb megoldás – minél több, menhelyszerű ágyat finanszírozni, így megoldódik a hajléktalanok helyzete – bizonyosan nem jó. Miért? „Ha egy város több menhelyet nyit, vagy a már meglévőket vonzóbbá teszi, több ember fogja a lakhatásnak ezt a módját választani, és a hivatalos számadatok több hajléktalanról szólnak. Senki nem számolja meg azokat, akik például mások otthonában kaptak helyet.” (Jencks, 1994b, 43.)

Ha hajléktalanok vannak az utcán, talán az az első reakció, hogy valahova el kell helyezni őket. Nemcsak azért, mert „rontják az utcaképet, rontják az emberek közérzetét, ha látják a köztereken ezeket a szerencsétleneket” (mint az ÁNTSZ egyik funkcionáriusa mondta egy konferencián 1994 tavaszán), hanem talán inkább a szociális munka etikai elvei iránti elkötelezettségünk miatt, amiben benne van az is, hogy a kliens igényeit messzemenően figyelembe kell venni, „(...) a hajléktalanokért végzett munka célja az emberi élet alapvető feltételeinek biztosítása és megteremtése, amely arra irányul, hogy enyhítse, illetve megakadályozza a szükségtelen nélkülözést és az értelmetlen szenvedést.” Ez a Hajléktalan Szolgálatok Tagjainak 1993-ban megalkotott és elfogadott szakmai-etikai kódexében olvasható (Etikai Kódex 1994). Az elhelyezés megoldása sürgős, néha életmentő, de rövid távú meg-

oldás. A világ más tájain is hasonló dilemmákkal találkozunk a szociális munkások, szociálpolitikusok.

Amerikában az 1980-as évek hajléktalan tömegeinek felléptekor a legtöbb közösség, valamilyen egyházhoz tartozó, karitatív szervezettel együttműködve, ingyenkonyhák és éjszakai menedékek felállításával válaszolt. Ezek azonban kellemetlen, kényelmetlen, túlszűfolt helyek voltak. Az egymást sem ismerő, a szabályokat be nem tartó, gyakran részeg, esetleg idegbeteg emberek nem voltak hajlandók használni az egy idő után verekedésekkel, tolvajlásokkal és egyéb kellemetlenségekkel „szolgáltató” szállásokat, és újra a parkokban, közterületeken aludtak. A mindenki számára nyitott éjjeli menedékhelyeket – New York példája a legjobb erre – gyakran csak biztonsági emberek beállításával tudták üzemeltetni. 1991-ben a New York-i menedékek átlagosan havi 1500 \$-t költöttek ilyesfajta biztonsági célokra, külön erre a célra felvett személyzetet fizetve (a Cuomo-jelentést idézi Jencks, 1994b, 44.). Ennek ellenére annyira kellemetlen, veszélyes helyek voltak ezek a szállók, hogy továbbra is ezrek töltötték éjszakáikat New York utcáin. Igazán jó megoldást nem, csak kísérleteket olvashattunk az irodalomban a menhelyszerű ellátások különböző szintjeiről. Ezek nem különböznek lényegesen a hazai gyakorlattól. A problémák is hasonlóak.

A jóléti államokban kevésbé használatos a menhelyszerű ellátórendszer. Angliában például a *bed and breakfast* (kb. ágyat és reggelit adó, egyszerű, panziószerű ellátás) az elterjedt, melyet a helyi önkormányzat fizet a rászoruló, hajléktalan személyeknek. Itt ezt tartják krízis-ellátásnak, és megszüntetésüket sürgetik a hosszabb távú elhelyezés pártolói (Murie, 1988).

2. Megoldási kísérletek hosszabb távon

A SZOCIÁLIS TÖRVÉNYKEZÉS

A törvényhozók nem mind szociálpolitikusok, ugyanakkor jószerevével nincs olyan rendelet vagy törvény, amely áttételesen ne érintené a hajléktalanokat, legyen az a kamarai törvény (érdekképviselő, hajléktalanokkal foglalkozók érdekképviselője), nonprofit törvény (illetve annak hiánya), gyermekvédelemről szóló törvény (illetve annak hiánya), felsőoktatási törvény (szociális munkások képzése, amely drága, mert humán szakembereket akarunk) stb. A lakás- és a szociális törvény evidensen kapcsolódik témánkhoz.

Az alábbiakban az utóbbi, az ún. „Szociális Törvény” (1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról) főként a hajléktalanokra vonatkozó szakaszait elemezzük.

„A szociális ellátás feltételeinek biztosítása a nemzetközi egyezményekben, így különösen az ENSZ Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Egyezségokmányában, továbbá az Alkotmányban meghatározott szociális jogok érvényre juttatása érdekében a társadalmi szolidaritás alapján, valamint a jövő nemzedékért és a szociális segítségre szorulókért érzett felelősségtől vezérelve az Országgyűlés a következő törvényt alkotja:” írja kissé fellengzősen a preambulumban (Szoc. Törv., uo., 347). A II. Cím 3. paragrafus (3) bekez-

désében „...meghatározza a pénzbeli, a természetben nyújtott és a személyes gondoskodást nyújtó szociális ellátások egyes formáit, a jogosultság feltételeit, annak megállapítását, a szociális ellátás finanszírozásának elveit és intézményrendszerét, továbbá a szociális ellátást nyújtó szervezet és a jogosult közötti jogviszony főbb elemeit.”

A törvényi szintű szociálpolitikai szabályozástól – mely éveken keresztül készült, elvileg a legkülönbözőbb szempontokat mérlegelve – elvárható lenne, hogy a megelőzés nagy hangsúlyt kapjon, és ne csak megjelenjen benne. A pénzbeli és a természetbeni átmeneti vagy rendszeres segélyezéstől eltekintünk – bár ez a helyi szociálpolitikák gyakorlati megvalósulásának szinte egyetlen eleme (bővebben: Horváth, Pik, 1992). Mivel ez az elem semmiképpen nem akadályozhatja meg a családi konfliktusok, a válás vagy egyéb ok miatt egy lakást-lakhatást elhagyni kényszerülő ember utcára kerülését, megengedhetőnek tartjuk, hogy nem vesszük figyelembe megelőzési lehetőségként, hiszen az adható és a valóságban kifizetett segélyek alacsony összegeket jelentenek. Ily módon a törvényben megjelenő egyetlen preventív elem a mi szempontunkból az, hogy a lakhatást megőrzendő, a települési önkormányzat a jogosult számára lakásfenntartási támogatást adhat (uo., 350, 351.). A lakhatás megőrzése fontos lépés a hajléktalanság prevenciójában. A meglévő lakás elvesztése több módon is lehetséges; például a díjhátralékok tetemes felgyülemzése miatt gyakori a több lépcsős, egyre kedvezőtlenebb helyzetet előidéző lakáscsere, melynek vége lakásvesztés is lehet (Tánczos, 1990, Matern, 1990).

A rendelkezésnek azonban nézetem szerint több vitatható pontja van.

1. A 38. paragrafus (3) szakasza szerint: „...különösen indokolt a lakásfenntartási támogatás akkor, ha a lakásfenntartás indokolt költségei elérik, vagy meghaladják az egy háztartásban élő közeli hozzátartozók és a lakásigény mértékének meghatározásánál figyelembe vett más személyek összjövedelmének 35%-át, és az egy főre jutó havi jövedelem nem haladja meg az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegének kétszeresét.” (Kiemelések tőlem, P. K.)

A problémát okozó megközelítéseket a kiemelésekben látom:

a) A „különösen indokolt” kifejezés mindig szubjektivitásra készíti a helyi önkormányzatot. Szinte hívószó arra, hogy bár van törvény, de ez csak a „különösen indokolt” helyzetekre alkalmazandó, meg kell tehát vizsgálni, hogy valóban fennáll-e a „különösen indokoltság.” Nem járandóságról van szó, hanem egy tisztviselő mérlegelésétől függ, hogy megkapja-e a család a lakásfenntartási támogatást.

b) Nemcsak az előzőekben taglalt „különösen indokolt” kifejezést alkalmazza a törvénykező, hanem egy sorral lejjebb ezt megerősíti az „indokolt” jelző használatával, ahol a lakás költségeiről ír. Fontosnak érzi a törvény szövegezője ezt újra nyomatékosítani, annak ellenére, hogy az (1) pontban már tisztázta, hogy csak az a család vagy személy kaphat ilyen támogatást, amely/aki a „településen elismert minimális lakásnagyságot és minőséget meg nem haladó lakásban vagy nem lakás céljára szolgáló helyiségben lakik.” Ezzel is tág teret adva a közismerten bőkezű helyi önkormányzatok rendeletalkotóinak arra, hogy a legváltozatosabb módon értelmezzék az el-

ismertség fogalmát. (Meghaladja a dolgozat lehetőségeit, hogy bővebben foglalkozzon a helyi lakásrendeletekkel, csak utalásszerűen hivatkozom arra, hogy a vidéki lakásrendeletek nem helyi kis kutatásokon alapuló, valóban segítő szándékú intézkedések formájában jöttek létre, hanem egy-egy – gyakran az igen problematikus szegedi – minta alapján, egyszerűen lemásolták egymásról a rendeleteket. Így a törvényalkotók azon „jósándéka”, hogy a helyi szükségletekhez adaptálják a rendeleteket, ismét megdőlt azon, hogy a helyi szükségleteket a helyi erők, a helyi hatalmat szerzetek artikulálják, és például nem a szociológusok.)

c) Az egy háztartásban élő közeli hozzátartozók gyakran azok a családok „gyerekei”, akik szeretnék szert tenni önálló lakásra, jövedelmüket külön kezelni, és talán nem kifejezetten indokolt, hogy a lakáscélú előtakarékosság pénzei a mára már esetleg horribilis összegeket felemésztő, egy korábbi politikai döntés kapcsán megépített távfűtés díjára menjenek el. Ugyancsak nem segíti elő az esetleges válás után külön költözni kívánó házastárs valamifajta pénzmegtakarítását sem az egy lakásban élő emberek differenciálatlan kezelése.

d) A 35%-os lakásfenntartási költség feltehetően azt szolgálná, hogy a lakótelepi típusú lakásokban ne gyűljön össze végtelenül sok díjhátralék, az olcsóbb lakhatásokat, amelyekből könnyebben kerülnek ki a későbbi hajléktalanná válók, diszpreferálja.

e) Az egy főre eső havi jövedelem megszabása is inkább a konszolidált, lecsúszóban lévő alsó középosztály megcélzásáról árulkodik, a „lakásstatistika margóján” élők számára aligha jelent nagyobb biztonságot a törvény.

Kérdéses, hogy beteljesülhet-e a 39. paragrafus (4) óhaja: „a támogatás összegének ... biztosítania kell a lakhatás feltételeinek megőrzését.”

A törvény IV. Fejezete a Személyes gondoskodást nyújtó ellátásokról szóló fejezet III. címében a nappali ellátást nyújtó intézmények között felsorolja a nappali melegedőt (78. paragrafus), amely a hajléktalanok nappali tartózkodására nyújt lehetőséget, és nem lehet térítést kérni érte. A 84. paragrafus az ugyancsak ingyenes éjjeli menedékhelyet és átmeneti szállást említi. Ezeket a törvény szerint a harmincezernél több lakost számláló településeknek kell üzemeltetni (87. paragrafus, d. pont), és a településen „életvitelszerűen tartózkodó hajléktalanokra”, illetve a település lakosságára terjed ki az ellátási kötelezettség. Az utóbbi törvényi pontokat inkább a teljesség kedvéért említettük, mert a hosszú távú megoldásokat aligha segítik elő. Pozitívumnak tartjuk azonban, hogy nincs a települések önkényére bízva az ott tartózkodó hajléktalanok eltartása, hanem azt kötelezővé tették a számukra.

MIT CSINÁLNAK KÜLFÖLDÖN?

Az amerikai hajléktalannak is ugyanaz kell, mint bárki másnak a világon: megfelelő lakás, megfelelő jövedelem és olyan szolgáltatások, hogy az élet élhető legyen. Mégis sok amerikai politikus úgy véli, hogy ezek extravagáns, túlságosan radikális kívánalmak. „Ha Amerika triumfált a hidegháború megnyerése kapcsán, miféle gazdaság és miféle győzelem az – kérdezi Joel Blau

–, ha a saját szegényeit sem tudja az utcáról megfelelő hajlékhoz juttatni?” (Blau, 1992, 180.)

Úgy tűnik tehát, hogy még a hatalmas USA-ban sem tudnak recepteket adni, sőt, a kritika csak hangosabb, hiszen ott nem lehet az ország szegény-ségére és a sajátos geopolitikai problémákra kenni a tehetetlenséget.

A hajléktalan ellátás mindenütt a világon politikai kérdés. Világosan elkülöníthetők a liberálisnak mondott és a konzervatív típusú válaszok. Ismeretesekek szlogenek, mint például a jóléti állam „jellemgyengítő” hatásai, melyekről azonban jó tudnunk, hogy az angol szegénnytörvényekig nyúlnak vissza, tehát igazán konzervatív találmányokról van szó. A konzervatívok követelték ki a szegények és hasonlók ellenőrzésére az általuk most fekete báránynak tartott jóléti bürokráciát, amely mindig is a „köz” nevében gyakorolt ellenőrzést a szegényházak idejétől egészen a mai napig, amikor például a „*man-in-the-house*” típusú szabályokat írták elő bizonyos segélyezési formák igénybevételénél, keményen beavatkozva az emberek magánéletébe. Tehát a konzervatívok által sokat hibáztatott, túlszabályozott, sok munkaerőt és pénzt felemésztő jóléti bürokrácia nagyrészt a konzervatívok szívós munkája alapján jött létre. Másrészt a konzervatívok hibáztatják ugyan a kormányokat, ha sokat költenek jóléti kiadásokra, de sosem tartják hibának, ha ezeket a pénzeket a szegények, hajléktalanok stb. feletti kontroll eszközeként használják, vagy ha ugyancsak ezekből a pénzekből az orvosoknak, nővéreknek jut (például *Medicaid*, *Medicare* programok), vagy a háziurak teszik zsebre támogatásként. (Wagner, 1993, 97.)

Az 1960-as és 1970-es években sokan támadták az akkori baloldali képviselői közül a jóléti szolgáltatásokat, ám ezek a támadó hangok lecsendesedtek az utóbbi években. Részben azért, mert képviselőik belátták, hogy ha legalább nagy állami programok vannak, akkor valamit kapnak a szegények is, másrészt, mert bizonyos programok kapcsán (mint a gyermekellátás, a biztosítottként igénybe vehető pszichoterápia, a nyugdíj) a középosztály is fogyasztója lett a jóléti államnak, és egészen más tapasztalatokat szerzett róla, mint a szegények (Wagner, id. mű). A szegények gyakran kényszerűségből használják a programokat (egy hajléktalan szálló vezetője egyszer azt mondta: „van, aki *nem vállalja* a szolgáltatást”), míg a középosztály természetes módon fogyasztja a jóléti állam szolgáltatásait. Ahhoz, hogy egy szegény vagy hajléktalan valamennyi segínyt kapjon, vagy meghúzhassa magát valahol, vizsla szemeknek és füleknek kell kitennie magát, nehogy a „közjó” károsodjon, míg a középosztálybeli fogyasztónak hatalmas pénzekkel segít például drog-problémája leküzdésében egy számára rokonszenves program kiválasztása után. (Persze, az utóbbi az USA-ban!) Egy megrázó magyar példa: egy vidéki éjjeli menedékhelyre bejutott hajléktalan az éjjeli menedékhely szabályait – „ha le akar feküdni, le kell zuhanyoznia” – nem vállalta, emiatt kitesékeltek, és az utcán megfagyott.

A hosszú távú megoldások, a szociálpolitikai programok tehát nem minden esetben váltják be a hozzájuk fűzött reményeket.

A hosszú távon megoldást kínáló speciális módszerek közül érdemes megemlíteni a német szakirodalomból megismerteket. A német ellátórendszer specialitása, hogy jellemzően meghatározó a gyerekes családok jelenléte

a hajléktalan népességben. Speciális segítségnyújtási formákról számolnak be a szerzők (Vaskovics, 1979). A legtöbb német településen volt valamiféle ellátás a hajléktalan, gyerekes családok számára: Korcsoportok szerint kialakított „szociális védő terek”: óvodás, iskolás és ifjúsági korosztályoknak. Ez a német városok 85%-ában működik, a hajléktalan gyerekek 50%-a vett részt ilyesfajta programokban. Főként szociálpedagógusok által vezetett és szervezett foglalkozásokról van szó, részben a hajléktalan szállásokon, részben azokon kívül. A programok hatékonyságáról megoszlottak a vélemények, mert az erőfeszítések ellenére a hajléktalanok gyerekei között sok a későn járni-beszélni kezdő gyerek, sok az iskolai alulteljesítő és kimaradó.

Néhány modellt is ismertetnek. Ezek közül a legsikeresebbnek a Freiburgban bevezetett „*Freiburger Integrationsmodell*” látszik, ahol a 83 család 250 gyereke számára fejlesztő, autonómiájukat és saját kultúrájukat tiszteletben tartó, nem gettósító, ám integráló programot vezettek be. Az óvodában 9 szociálpedagógus 8–10 fős csoportokban foglalkozott 70 gyerekkel. (Ez 1,6 millió márkába került.) A speciális iskola alsó négy osztályában 120 gyerekkel foglalkoztak. Az 1975-ös adatok szerint a program minden gondozottjára havi 6000 márkát költöttek. Mindezek eredményeként megszűnt az addigi nagy iskolai lemorzsolódás, és a program szervezői reménykedhetnek abban, hogy a következő generáció számára már nem kellene hasonló szociálpolitikai, szociális munka módszerek.

A jóléti társadalmakban végül is a kibékíthetetlennek látszó konzervatív/liberális felfogás a jóléti programok tekintetében kiegyezett, a szegények azonban továbbra is ellenségesen kezelik a programok nagy részét. Magyarországon nem talákoztam ugyan annyira szélsőséges nézettel – legalábbis józan állapotú – hajléktalannal beszélgetve, mint amelyet David Wagner idéz:

„... Volt néhány olyan szociális munkás vagy hivatalnok, akivel itt [North City] talákoztam, akiről úgy tűnt, az a véleményük, hogy az egyetlen hely, amelyet mi [hajléktalanok] megérdemlünk, az a gázkamra és a krematórium.” (Wagner, id. mű) „A jóléti állam azon nagy bürokratikus intézményei, amelyekkel a szegények kapcsolatba kerülnek (a menhelyek, a segélyezést végző hivatalok, a gyermekvédelem rendszere stb.), jelentős mértékben mélyítik a szegénységet, és elősegítik a hajléktalanság létrejöttét. Nemcsak azzal a jól dokumentálható bűnükkel, hogy nem biztosítanak elegendő jövedelmet, segílyt és szolgáltatást ahhoz, hogy az emberek túléljék a nehéz helyzeteket, hanem azzal a bűnükkel is, hogy elnyomják és oly módon kontrollálják a szegényeket, hogy sok önbecsüléssel bíró ember inkább azt választja, hogy emberi méltóságát megőrizve az utcán él, minthogy egy olyan »degradációs ceremóniának« vesse magát alá, melynek személyes szabadsága az ára.” (Wagner, *uo.*, 99.)

3. Alternatív típusú megoldások

Ezekre jó példát ír le a kemény társadalomkritikus David Wagner, aki egy New England-i 270 ezer lakosú városban végzett kétéves kutatást a hajléktalanok körében. Eredményei számunkra is fontosak. (Az amerikai hajlékta-

lanságról már több helyen is szó volt dolgozatunkban, hiszen a szakirodalom jelentékeny része ma az USA-ban születik.) A Wagner könyvében felmutatott megoldások azért érdekesek, mert teljesen más szemléletűek, mint az eddig látottak. A fenti bekezdésekből kiolvasható a szerző erős kritikai szelleme, mely a központi programok iránti kételyeiről árulkodik. Lássuk, milyen alternatív megoldásokat tart jónak kutatása alapján?

Úgy látja, hogy a város hajléktalanjai jól strukturált saját társadalmat alkotnak. Szomorú tényként regisztrálja, hogy sokan halnak bele azokba a megpróbáltatásokba, melyeket az utcán élés jelent, de összetartanak. A volt hajléktalanok és a jelenleg ebben a helyzetben élők önszervező csoportokat, politikai akciócsoportokat, egyházi csoportokat stb. alkotnak. Wagner erős összetartó erőt tapasztalt körükben. A hivatalos szociálpolitikának a szegényeket, hajléktalanokat individuálisan megragadó szempontjai helyett a város hajléktalanjainak erős közösségében lehetőséget lát arra, hogy kollektív jogosultságokat kiharcolva jussanak olyan ellátásokhoz, amelyekre saját maguk szerint szükségük van. Jól működő intézményekként az alábbiakat ismerteti a könyvben:

a) A „Drop-in Center” (kb.: olyan hely, ahova csak-úgy-be-lehet-ugrani)

1974-ben alapították a settlementek mintájára, amikor még nem volt gond a hajléktalanság a városban. A settlement mozgalom a szociális munkacsoport és közösségépítő módszereit, a szupervíziós eszközöket vezette be. (Müller, 1988.) A legprogresszívebb hagyományokra épít tehát ez a centrum. 200 embernek tudnak reggelit adni, aki akar, ott maradhat beszélgetni. Szociális munkások dolgoznak a centrumban, akik segítenek mind a lakás-, mind az egyéb gondok megoldásában. Tanácsadást folytatnak, jogsegélyszolgálatuk működik. A csomagmegőrzőben elzárhatják a holmijukat azok, akiknek erre van szükségük, van, aki levelezési címként használja a helyet. Az épületben fogorvos és fodrász is dolgozik. Mentálhigiénés ellátáshoz is hozzájuthat, akinek erre van szüksége. Az utóbbi években a közösségi szociális munkára egyre nagyobb súlyt fektetnek, csoportokat szerveznek. A nyitás előtti sorokat látva más szolgálatok munkatársai is odajönnek, hogy megismertessék magukat leendő ügyfeleikkel. A reggeli nyitás előtt ugyanis meglehetősen nagy tömeg várakozik, az emberek azonban vidámak, csoportosan beszélgetnek, a kutatót nem egy segélyosztó hivatal előtt várakozó ideges, egymással torzsalkodó tömegről emlékeztetik. A legjobb settlement hagyományokat használják, az ügyfelek anonimitását tiszteletben tartják.

„...Jó ide jönni, ... sok olyan hely van, ... ahol a szociális munkások az egész élettörténeted meg akarják tudni ahhoz, hogy ötven centet adjanak. Itt nem ez a helyzet. Itt tényleg törődnek az emberrel.” (Wagner, *uo.*, 125.)

Az ott dolgozó munkatársak számára mindig is fontos volt, hogy a hajléktalanokat mint közösséget tekintsék, és a hajléktalanok akcióikor (például amikor 1987-ben sátorozással akartak jogokat szerezni a várostól) szóvivőként, képviselőként lépnek fel. Jimmyt, a korábbi igazgatót így jellemezte egy ügyfele: „Nagyon segítőkész, de nem lehet vele a bolondját járattatni. Meg-

értette, mi történik velünk, mindnyájunkat ismer, de azt is tudja, mikor kell vigyázni, ki áll a háta mögött.” (Wagner, *uo.*, 128.)

Azok a szociális munkás gyakornokok, akik szeretnék itt megtanulni, hogyan lehet a professzionális szociális munkás szerepet összeegyeztetve a távolságot is megtartani, s a kapcsolatokat is kiépíteni, minden évben elég sokan vannak.

b) A „*Friendly Center*” (a barátságos központ) egy mentálhigiénés klub, ahol „...nem stigma a mentális zavar, hanem kitüntetés” (Wagner, *uo.*, 127.).

Amikor 1982-ben megnyitották – a Mentális Betegek Szövetségének jóvoltából –, céljuk az volt, hogy egy alternatív modellt nyújtsanak a város orvosi szemléletű mentálhigiénés szakembereinek. Az 1970-es, 1980-as évek önszorgító csoportjai alapján szerveződött. Itt már nem mindenkit fogadnak – nem úgy, mint az előzőekben ismertetett *drop-in-center*-ben. Pszichiátriai vizsgálat után lehet bekerülni a „klubtagok” sorába, és együtt kell működni, főként bizonyos képzési programokban és terápiákban. Ezt nem vállalja mindenki, így valóban csak azokkal foglalkoznak, akik klubtagok. Olyan konkrét szolgáltatásokat nyújtanak, mint ebéd, mosás, fürdési lehetőség. A tagoknak sokféle szabadidős programot szerveznek. A szakképzést előkészítő programokban szívesen alkalmaznak klienseket olyan munkákra, amelyek a ház fenntartását szolgálják.

c) Vallásos mozgalmak és szervezetek

Meglepően sok hajléktalan számolt be valamilyen „misztikus” élményről Wagner kutatásában. Az 1987-es demonstráció egyik hajléktalan vezetője is sugallatra kezdett bele a demonstráció vezetésébe. Nem meglepő, ha ezek után volt olyan szekta, amelyet hajléktalan alapított. („*The Living Presence*”, de alapítójának más városba költözésével népszerűsége alábbhagyott.) Népszerű az Üdvhadsereg is, főleg azok az alkalmak, amikor friss süteményt is osztanak. Főként jó társas alkalmaknak tartják az Üdvhadsereg eseményeit.

d) Önszorgító csoportok a hajléktalanok körében

Amikor a kutatás kezdetén Wagner egy 38 éves utcai zenésszel akart interjút csinálni, és meghívta az egyetem büféjébe, meglepetéssel tapasztalta, hogy legalább fél tucat hallgató üdvözölte a férfit. Később derült ki, hogy az ismeretség a helyi AA klubból származik, s hogy az ilyesfajta önszorgító csoportokban sok hajléktalan találkozik középosztálybeliekkel. Az AA-hoz hasonlóan OA (*Overeaters Anonymus*=Névtelen Túlevők) klubok is működnek a városban ugyanolyan kevert réteghelyzettel, mint az AA-k. Rengeteg ehhez hasonló működik a rákbetegektől a munkanélküliekig, az alkotói válságban lévő művészeketől a bűncselekmények áldozataiig, az alkoholista szülők gyermekeinek klubjától az AIDS betegeig. Mivel bizalmasan kezelik tagjaik névsorát, szinte rejtetten hálózják be a várost, és csak nehezen fedik fel magukat azok az emberek, akik részt vesznek ezeken a találkozókön. Természetesen még Wagner sem állítja, hogy az utcán élő hajléktalanok nagy

tömege részt vesz valamelyik önszervező csoportban, de a hajléktalanok negyede aktív tagja volt a kutatáskor vagy azt megelőzően valamelyiknek. A beszámolóik azonban nagyon vegyesek. Ha elmentek is a csoportokba, az ott uralkodó nyelvezet, viselkedési mód elriasztotta a hajléktalanok nagy részét a további részvételtől. Tapasztalataikat azonban bizonyosan hasznosították, amikor politikai akcióikat megkezdték.

e) Hajléktalanok politikai mozgalmi a városban

Az 1970-es és az 1980-as években sok hajléktalan akció volt szerte az USA-ban, Los Angeles-től New Yorkig. Az akadémikus szakirodalom nem foglalkozott velük, a hajléktalanok azonban meglehetősen jól ismerték mindegyiket, miként az Wagner kutatásából kiderül. Az ország nagyvárosaiban feltűnő hajléktalanok hozzák-viszik a híreket, néha az újságok is foglalkoznak velük. 1989/90 telén nagy demonstrációkat szerveztek a városban, és azok az emberek, akik a mozgalomban a legaktívabbak voltak, a hajléktalanok egyik jól definiálható alcsoportját alkotják. A kutatás indulásakor, 1989-ben egy *Let's Talk* elnevezésű hajléktalan szervezet, mely a klasszikus „protestáló” szervezet eszközrendszerével élve tárgyalt a városi vezetőkkel, kapcsolatban állt a médiumokkal, hetente tüntetést szervezett a város főutcáján, és már akkor önszervező elemeket vitt a munkájába. Volt például egy „forró drótnak”, amelyet a szervezet által kiképzett hajléktalanok üzemeltettek. Rádiótelefonokkal szerelték fel aktivistáikat, és szétküldték őket a városba. Információkat adtak a menhelyekről, a tüntetésekről, és ha valamely társukat atrocitás érte, ugyancsak a forró dróton keresztül értesítették a többieket. A nyomásgyakorlásnak végül is az lett az eredménye, hogy valamennyit javult a helyzet. Viszont az idők során újabb hajléktalan szervezetek alakultak, és ezzel megosztották a társaságot. Wagner egy meglehetősen jól strukturált rendszert ír le, amelynek egyik összetevője az, hogy az egyes csoportok mennyiben érzik elérhetőnek céljaikat önszerveződéssel (Wagner, uo., 168.).

Magyarországon abban a különös és ritkán előforduló helyzetben, amit az 1989-es év vége jelentett, létrejött egy önszerveződés, mely a Hajléktalanok Rehabilitációs Otthona és a Menhely Alapítvány létrejöttéhez vezetett, valamint a Magyar Máltai Szeretetszolgálat is ebben a különös politikai légkörben szervezhette meg magát. (Pik, 1994.) Három eltérő típusú és szemléletű hajléktalanellátási intézményrendszer alakult ki, sajnos, nem elég hatékonyan és nem elég flexibilisen alkalmazkodva a szükségletekhez. A nehezedő körülmények azonban sok mindent megmagyaráznak nem kielégítő működésükből.

Irodalom

- Baasler T. et al.: (1983) „On Vagrancy and Psychosis”, *Community Mental Health Journal* 19 (1) 27–40.
Bahr, Howard M. and Theodore Caplow (1974): *Old men: Drunk and Sober*, New York, New York University Press.
Blau, Joel (1992): *Visible Poor*, New York, Oxford University Press.

- Burt, Martha (1988): *Over the Edge*, Russel Sage Foundation.
- DOE (1981): *Single and Homeless*, London.
- Etikai Kódex (1994): *Periferia Füzetek* 94/1. 35. o.
- Greve, J. (1964): *London's Homeless*, London, Bell G. and Sons Ltd.
- Győri P. (1990): „Gyorsjelentés a hajléktalanságról, 1990” in: Andorka R.–Kolosi T. és Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport, 1990*. Budapest, TÁRKI.
- Horváth Ágota, Pik Katalin (1992) „Szociálpolitikai rendszerváltás”, in *Szociálpolitikai Értesítő*, 1.
- HUD jelentés (1984): „A Report to the Secretary on the Homeless and Emergency Shelters”, Washington: Office of Policy Development and Research, US Department of Housing and Urban Development.
- Jencks, Christopher (1994a): „The Homeless” *The New York Review*, April 21.
- Jencks, Christopher (1994b): „Housing the Homeless” *The New York Review*, May 12.
- Kocsis M. Mihály, Mezei György (1993): „Örömurak pangó szexualitása”, Twist Olivér Alapítvány, kézirat.
- Levendel László (1993): *A hajléktalan ember*, Országos Alkohológiai Intézet, Budapest.
- Lamb, H. R. (ed.) (1984): *The Homeless Mentally Ill*, Washington D. C., American Psychiatric Association.
- Matern Éva (1990): „Önkényes lakásfoglalók, kilakoltatottak”, in *Szociálpolitikai Értesítő*, 2. 45–146. o.
- Mezei György (1992): Magyarország menhelyei, Twist Olivér Alapítvány, kézirat.
- Murie, Alan (1988): „Homelessness London: recommendations”. in: Glen Bramley et al. (eds): *Homelessness SAUS Bristol*.
- Müller, C. Wolfgang (1988): *Wie Helfen zum Beruf wurde*, Beltz Verlag, Basel Weinheim.
- Oross Jolán, Kocsis M. Mihály (1994): „A hajléktalan ellátás intézményrendszere” Peremhelyzetű Csoportok Módszertani Központja Budapest, kézirat.
- Pik Katalin (1994): „Hajléktalanok a fővárosban” *Esély*, 6.
- Preusser, Norbert (1993): *Obdach Weinheim*, Basel, Beltz Verlag.
- Rossi, Peter H. (1989): *Down and Out in America*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Schuler Dezső (1939): A székesfőváros lakosságának szociális gondozása, in: *Mai magyar szociálpolitika*, Budapest.
- Shelter (1972): *The Grief Report*, London, Shelter.
- Szociális Törvény. 1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról, *Magyar Közlöny* 1993/8. 347–367. o.
- Tánczos Éva (1990): „Óbudai djhátralékos családok vizsgálata”, in *Szociálpolitikai Értesítő*, 2. 323–356. o.
- Utasi Ágnes: Hajléktalanok, csavargók, in: Utasi Ágnes (1987), (szerk.): *Peremhelyzetek*, Budapest, Társadalomtudományi Intézet, 181–213. o.
- Vaskovics László és W. Weins (1979): *Stand der Forschung über Obdachlose und Hilfen für Obdachlose*, Stuttgart, Verlag W. Kohlhammer.
- Wagner, David (1993): *Checkerboard Square*, Westview Press, Colorado, Oxford.